

اسناد منحصر به فرد منتشر نشده درباره پول و تجارت در دوران ناصری آخرین بخش (۲)

از میان خاطره نویسانی که یادداشتهای وی به صورت کتاب منتشر شده است عباس میرزا ملک آرا برادر ناصرالدین شاه است. وی در همین ایام درباره تنزل بهای پول نقره چنین می نویسد: «چون از معادن آمریکا نقره بسیاری برآمد، در این سال نقره در تمام عالم تنزل نمود. سکه های ایران که در اصل قلابی بود و بار بسیار داشت به کلی تنزل نمود....» (خاطرات ملک آرا، ۱۹۰). وی حاج محمد حسن تاجر اصفهانی را مسؤول قلابی بودن مسکوکات نقره و عامل ازدیاد و تنزل بهای پول سیاه می داند. وی در ادامه، به اقدامات حاج محمد حسن از قبیل پرداخت سالیانه مبلغ پانزده هزار تومان بابت پیشکش به ناصرالدین شاه از ضرابخانه اشاره می نماید، و سپس درباره همکاریهای مالی حاج محمد حسن با آقا ابراهیم امین السلطان و بعد میرزا علی اصغر خان امین السلطان مطالبی نقل کرده است. و در آخر می گوید: «قران در ممالک خارجه نه شاهی شد. تجار مفلس شدند. زیرا که عمل داد و ستد به کلی مسدود شد. هر قدر هم عرض کردند به جایی نرسید. اعلحضرت شاهی هم مست باده پانزده هزار تومان بودند.... و هرچندی به جهت اسکات مردم حکم می شد مجلس در خصوص قرار پول منعقد شود. مجلسها منعقد گردید. اولاً اجزای مجلس نمی فهمیدند علاج چیست تا بگویند. اگر هم بعضی می دانستند به جهت ملاحظه امین السلطان نمی گفتند. شاه هم باطناً میل نداشت این عمل بر هم بخورد. لهذا انعقاد

مجالس بی نتیجه می ماند» (خاطرات ملک آرا، ۱۹۱). وی این بخش از خاطرات خود را که در ارتباط با مسائل تنزل بهای پول نقره و شکایات تجار و مردم به شاه می باشد، در فاصله زمانی بین پنجشنبه هفتم رجب ۱۳۱۰ ه. ق. (اعلام صدارت امین السلطان) و رمضان ۱۳۱۱ ه. ق. (تکلیف حکومت رشت به وی) قرار داده است. با توجه به این ترتیب و نظم تاریخی که ملک آرا خود آن را با ذکر تاریخ یاد آور شده، تردیدی نیست که این محدوده به زمان وزارت مسکوکات (ضرابخانه مبارکه دولتی) محمد ولی خان نصرالسلطنه تعلق دارد. در حالی که ملک آرا در این قسمت از خاطراتش به عنوان یک نویسنده متعهد و مسؤول که می بایست بیطرفانه به نقل همه وقایع تاریخی بپردازد، عمل نکرده است. وی در برابر حوادث مهم دوران وزارت مسکوکات نصرالسلطنه - در ارتباط با اسناد معتبر چاپ شده - سکوت کرده و از تعریف و تشریح فرامین و دستخطهای شاه خودداری نموده است. در نوشته های ملک آرا از گفتگوی مجلس مخصوص دارالشوری و روز تکیه دولت و عواقب آن شرحی دیده نمی شود. ذکر این موضوع لازم است که بر پایه اسناد حاضر، عباس میرزا ملک آرا به دستور ناصرالدین شاه در مجالس مخصوص دارالشوری شرکت داشته و از کلیه مکالمات و راه حل های پیشنهاد شده توسط اعضای مجلس و تجار جهت رفع مشکل تنزل بهای مسکوکات نقره مطلع بوده است و امضای او در ذیل دو صورت مجلس نیز دیده می شود. البته ملک آرا در روز اجتماع تکیه دولت حضور نداشته و در آن موقع حاکم و مقیم گیلان بوده است. اما به هر حال نمی توان پذیرفت که وی از این خبر مهم یعنی برکناری محمد ولی خان نصرالسلطنه از مقام وزارت مسکوکات و علت آن بی اطلاع بوده است. حاصل سخن این که اظهارات ملک آرا درباره شاه: «هر قدر هم عرض کردند به جایی نرسید»، و درباره اعضای مجلس دارالشوری که «... اجزای مجلس نمی فهمیدند علاج چیست». و گفته آخر وی: «انعقاد مجلس بی نتیجه می ماند» به شهادت اسناد، صحیح و منصفانه نیست.^۱

سند شماره ۵

اداره تلگرافی دولت علیه ایران

سنه ۱۳۱۱

از دوشان تپه

امین السلطنه امروز مجلس را حاضر کرده همانطور که حکم شد جواب را پورت مجلس را بخوانند دیروز چه کرده بعرض برسانند. مهر تلگرافخانه مبارکه تاریخ ۱۹ شهر رجب

۲۲

اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَعُوْذُ بِكَ مِنَ الْاَسْوَءِ الْاَسْمَاءِ

اطلاعات	تاریخ اصل مطلب	عدول کلیات	نمونه
	روز/ماه/ساعت/دقیقه		

این اسطوخودوس بر روی مجلس عرضه کرده با نظری که حکم شده است جهت رایزنی و پرتو مجلس و بنامش در روز
چهارشنبه عرض بر شد

کتابخانه مجلس	گرفته شد	موسسه تاریکراتخان
	دقیقه	شماره ۱۹ رجب ساعت

سند شماره ۵، اندازه اصل سند (۲۲x۱۷ سانتیمتر)

سند شماره ۶

فهرست مجلس مخصوص بتاریخ شنبه ۱۹ رجب المرجب ۱۳۱۱ [ه.ق.۰] از پنجساعت بغروب مانده اعضاء مجلس حاضر شدند قدری بانتظار جناب مخبرالدوله که هنوز حضور نداشتند قرائت دستخط مبارک همایونی که در جواب فهرست مجلس سابق شرف صدور یافته بود تأخیر شد و چون دیر کردند بر حسب اشارت حضرت اسعد والا نایب السلطنه و جناب مستطاب صدراعظم امین الدوله پاکت دستخط را گشوده مقررات ملوکانه را لفظ به لفظ مقروء سمع حاضرین نمود. بفاصله جزئی جناب مخبرالدوله هم وارد شده دستخط همایونی را زیارت کردند متفقاً در مقابل مقررات علیه معروض میدارند که اگر شرح فهرست مجدداً از ملاحظه انور همایون بگذرد معلوم خواهند فرمود که اعضاء مجلس هرگز عرض نکرده اند که

دارالضرب دولت مسدود و عواید آن از خزانه عامره ممنوع شود بلکه عرض شده بود تا اواخر رمضان نقره خود ضرابخانه سکه شده پس از آن موقتاً و دو ماهه تعطیل کنند که عجله قبول نشدن نقره متفرقه و شهرت تعطیل دو ماهه امتحانی خواهد بود و میتوان میزان و مأخذی گرفت اگر در رواج و صرف وجوه نقره ازین امتحان فایده دیدیم ترتیب عمل آینده را بر آن اساس مقرر میکنیم والا بچاره و علاج دیگر خواهیم پرداخت و بهر حال و در هر صورت حفظ و نفع دولت اولین وظیفه چاکران است که اگر تحصیل فایده و انتفاعی برای دولت علیه نکنیم بضرر و زیان خزانه عامره البته رضا نمیدهیم چرا که با وجود این تنخواه ضرابخانه عدم موازنه جمع و خرج دولت بما چاکران مأموریت داده است خیالات تازه در نفع و مداخل دیوان هما یون بکنیم چگونه این مبلغاً متروک و بلاعوض میگذاشتیم عرض و تعهدی هم که از طرف بعض وزرا شده بود خارج از موضوع خود ضرابخانه نیست.

بالجمله در باب تنزل قیمت نقره و فساد بیکه از این امر در همه جای کره ارض ظهور کرده است آنچه در چند مجلس مخصوص وزرا گفته شده و در وزارت تجارت با حضور تجار گفتگو کرده اند همه حدسیات بوده و چاره اصلی و حقیقی را نیافته بامتحانات قانع و قائل شده اند تنها چیزی که محقق است و بلزوم باید معلوم خاطر خطیر هما یون روحنا فداه شود این نکته است که اگر تا با امروز سر تفاوت پول و ترقی قیمت طلا و صرف برات خارجه بمردم آشکار نبود حالا تمام طبقات خلق از عالی و دانی فهمیده اند که مفسده از وفور جنس نقره بوده است آنچه طبقه تجارند بعد از مبلغی ضرر و تفاوتهای مختلف که به بروات و معاملات خارجه خود داده اند از من بعد حساب کار خود را کرده بطرزی خود را از خسارت این عمل فارغ میکنند و آنچه کسبه و اصناف جزو هستند با اینکه در خرید و فروش امتعه چه مال خارج و چه محصول و متاع داخله عمل را بیج مملکتی داد و ستد دارند باز باین تغییر که نقره جنساً از قیمت افتاده است تفاوت را در فروش همه چیز منظور میدارند ملاکین و صاحبان محصول هم آنچه برای حمل بخارجه یا مصارف داخل بعمل بیاورند و میآورند بیدار و ملتفت مسئله شده نقصان قیمت نقره را بفروش محصولات خود طرح و باب ضرر خود را مسدود کرده و خواهند کرد درین میان کل زیان و ضرر بدیوان اعلی و طبقات نوکر وارد است که هم در معاملات خارجه باید تفاوت کلتی بدهند هم مصارف ناگزیر روزانه و ما یحتاج خود را گران تمام می کنند و بحکم همین قضیه است که علاج و تدبیر خسارت منحصره بدولت و طبقه نوکر باولیای دولت واجب شده است. در همین مجلس از تدابیر صحیحه که متعلق به ثروت مملکت و رفع و منع این عمل است گفتگوها شد که البته اگر از امروز شروع شود نتایج حسنه آن در چند سال ظهور خواهد کرد و همچنین گرفتن گمرک واردات از خارجه مطابق فاکتور خرید و از مأخذ پول خارجه و بمسکو که طلا و نیز لغو نمودن راهداریها و گمرکهای داخل مملکت و از تجار تبعه ایران هم صدی پنج گمرک گرفتن که هر یک ازین مسائل در جای خود وسیله انتفاع دولت و اصلاح معایب تجارت داخله است شرح این مسائل پس از مذاکرات مشروح و بالاطراف که در مجالس دیگر خواهد شد بعرض خاکپای هما یون میرسد عجله محض توضیح مسئله و اینکه مدلول فهرست مجلس سابق درست بعرض لحاظ مبارک نرسیده است بعرض این ورقه جسارت رفت.

دست مخلص باخ ننه ارج ارج

دریغت یزدان ز غیب مبین غم ندهد ز قرار یاقوت خایه خیر آید ز غم جزای غم ز غم غم غم غم غم غم
 آخیز نه و چون دیگر بر آب اشارت حتمی هم در غیب آید به حجاب مهربان است که در غیب آید به حجاب مهربان است
 ضریق نو بکشید خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه خایه
 از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 آید ز غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 در غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 و بجزا که در هر صورت خلاصه در غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 چرا که با وجود این سودا و حکمت در غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 نمرود و بهر غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 با وجود این غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 گنگو در این غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 این نکته است که اگر در غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 که گفته اند در غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 بل در هر دو از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 در دو دسته غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 بعد از این دو دسته غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 کمتر زان غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 بکم مینویسد و هیچ در غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 وضع این است که گفته شد که اگر در غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 در غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 بیست و پنج در غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم
 برسد جهه نفس غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم از غم غم

بحران تنزل بهای نقره و عوارض اقتصادی آن یک مسأله جهانی بود. آثار این آشفتگی پولی و تجاری در ایران با فاصله زیاد پس از طی سالهای طولانی نمودار گردید. خاطره نویسان آن ایام هر کدام در این باره سخنانی گفته اند. از آن جمله میرزا علی خان امین الدوله و عباس میرزا ملک آرا می باشند که هر دو یکصدا تنزل بهای نقره را در جهان معلول استخراج زیاد این فلز از معادن امریکا می دانند و به گفته ملک آرا این پیشامد در «این سال» یعنی ۱۳۱۱ ه. ق. به وقوع پیوسته است (امین الدوله، ۱۳۶). چنان که خواهد آمد تنزل بهای نقره نه مربوط به این سال و نه به تنهایی فقط به علت استخراج زیاد نقره از معادن امریکا بوده است. در فهرست مجلس مخصوص ۱۳۱۱ ه. ق. (سند شماره ۶) عبارتی به این مضمون: «تزل قیمت نقره و فسادیکه از این امر در همه جای کره ارض ظهور کرده است» دیده می شود. به عنوان علاج مشکل تنزل بهای پول نقره اعضای مجلس خاص در راپرت مورخ ۱۳۱۱ ه. ق. (سند شماره ۳) به شاه عرض کرده اند. «در اینکه منع و تقلیل سکه نقره باتفاق آرا مفید است... و بعد امر بموقوفی و منع مسکوک نقره خواهند فرمود...». در ادامه خواهیم دید که این پیشنهاد در عمل یک اقدام متری در زمینه رفع مشکلات پولی بوده است. این راه حل در محدوده اقدامات گذشته کشورهای اروپایی و آسیایی ست که آنان را از بحران مسائل تنزل بهای نقره رهایی داد. از نظر اهمیت تاریخی موضوع لازم است توضیح مختصری درباره تنزل بهای نقره در جهان آن عصر داده شود.

بازار نقره از سال ۱۸۳۳ تا ۱۹۶۱ م/ ۱۲۴۹ تا ۱۳۸۱ ه. ق.

نقره تا اواخر قرن نوزدهم بین فلزات موقعیت خاصی داشت. چون طی قرنهای متمادی در ردیف طلا به عنوان واسطه مبادله و پول رایج به کار برده می شد. و نسبت بین ارزش این دو فلز تقریباً ثابت بود به طوری که از اواسط قرن هفدهم تا اواسط قرن نوزدهم به استثناء نوساناتی چند، قیمت طلا از ۱۴ الی ۱۶ برابر قیمت نقره تجاوز نمی کرد. تنزل قیمت نقره بین سالهای ۱۸۷۲ م (۱۲۸۹ ه. ق) الی ۱۹۳۲ م (۱۳۵۱ ه. ق) در دهه هفتم قرن گذشته، نسبت فوق دچار تغییرات گردید و به ضرر نقره تغییر یافت.

دو عامل موجب شد که بهای نقره سیر نزولی را طی کند:

۱- افزایش تولید نقره در جهان بعد از سال ۱۸۷۰ م (۱۲۸۷ ه. ق.).

۲- ترک سیستم دو فلزی یعنی استفاده از طلا و نقره به عنوان پول رایج پشتوانه. در سال ۱۸۷۳ م (۱۲۹۰ ه. ق) آلمان و ایالات متحده رویه مزبور را ترک کردند و بعد از سال ۱۸۷۴ م (۱۲۹۱ ه. ق) هلند و کشورهای اسکاندیناوی نیز از سیستم دو فلزی دست کشیدند. در سال ۱۸۹۳ م (۱۳۱۰ ه. ق) هندوستان نیز از ضرب سکه نقره خودداری نمود.

و در آخر قرن نوزدهم در اغلب کشورهای مترقی جهان استفاده از نقره به عنوان پول رایج و یا پشتوانه متروک گردیده بود. (مجله بانک ملی، ۱). با توجه به تاریخ این تحولات پولی در جهان، همزمان در ایران ضرب مسکوکات نقره بدون ایجاد مشکلاتی ادامه داشت. در آخرین سالهای سلطنت ناصرالدین شاه بود که آثار بحران تنزل بهای پول نقره به تدریج از ۱۳۰۸ هـ. ق. و پس از تأسیس بانک شاهنشاهی در ایران پدیدار شد. در ارتباط بانک شاهنشاهی و بانک استقراضی روس با ضرابخانه دولتی باید چند نکته را یادآور شد:

اول: این که ورود قرص نقره از خارج به ایران در این تاریخ [۱۳۰۸ هـ. ق.] در دست دولت نبوده است.

دوم: پول نقره مورد احتیاج بانک شاهنشاهی و رژی در ضرابخانه دولتی سکه می شد و قرص نقره توسط بانک به ضرابخانه تحویل می گردید. در چند سال بعد با قرارنامه هایی آوردن نقره به ایران توسط تجارتخانه طومانیانس و کاستلی نیز انجام می گرفت. (هما ناطق، بازارگانان...، ۱۶۵).

سوم: چنان که در سند شماره ۳ دیده شد در ۱۳۱۱ هـ. ق. محمد ولی خان نصرالسلطنه وزیر مسکوکات (ضرابخانه دولتی) قراردادی با بانک روس برای تهیه مسکوکات نقره منعقد کرده بود.

چهارم: در تاریخ سوم شهر شعبان ۱۳۱۱ هـ. ق. اعضای مجلس مخصوص دارالشوری (سند شماره ۸) به شاه عرض می نمایند که: «... با اجازه همایونی منع دخول نقره اعلان و اختیار آوردن نقره و سکه آن منحصرأ به دست دولت...» باشد. «این را هم بیفزاییم که در این سالها [۱۳۰۸ تا ۱۳۱۰ هـ. ق.] بهای نقره در ایران ارزانتر از نرخ جهانی بود. پس بانک شاهی همه سویه می کوشید سکه زر را از ایران بیرون ببرد و به جای آن نقره از فرنگ بیاورد و به ضرابخانه بسپارد و سکه کند. از همین روانگلیس ها آزمندانه چشم به ضرابخانه دوخته بودند...» و «... ضرابخانه تا جایی که در توانش بود ایستادگی نمود» (هما ناطق، بازارگانان، ۱۶۶).

در این زمینه علی اصغر شمیم در کتاب تاریخ ایران می نویسد: «پس از تأسیس بانک شاهنشاهی ایران... اداره نظارت ضرابخانه به بانک مزبور واگذار شد». (شمیم، ۱۴۴) و محمد مشیری نظیر همین مطلب را در کتاب سکه های آقا محمد خان قاجار... در ادامه تاریخ ضرابخانه آورده است (مشیری، ۷). که در هر دو نوشته مأخذی دیده نمی شود. ناصرالدین شاه در تاریخ دوشنبه ۲۱ [رجب] در ادامه رسیدگی به مسائل پول نقره و ضرابخانه دستخطی به امین السلطنه ابلاغ می نماید که وی همه وزراء را برای مذاکره احضار

نماید. با ذکر نام نصر السلطنه وزیر مسکوکات معلوم می شود که: « بعضی کارها و فرمایشات » شاه درباره ضرابخانه بوده است.

سند شماره ۷

دستخط ناصرالدین شاه

امین السلطنه

روز دوشنبه ۲۱ نایب السلطنه جناب صدر اعظم عضد الملک وزیر خارجه صاحب دیوان امین الدوله مخبر الدوله نظام الملک مشیر الملک وزیر دفتر سردار اکرم رکن الدوله سردار نصر السلطنه اقبال الملک همه را حاضر بکن در دیوانخانه شهر ما انشاء الله ۲۱ شهر آمده بعضی کارها و فرمایشات داریم. این طور اخبار کن که پنج ساعت بغروب مانده حاضر بشوند و از صبح لازم نیست یعنی اطلاع بده که همه نهارهاشان را بخورند و حاضر بشوند.

اسم سلطنتی

روز دوشنبه ۲۱ در بیضا در روزنامه

عفتیک از خواجه ۲۰ دیوان امین الدوله مخبر الدوله

شیراز امین الدوله مخبر الدوله

نفر السلطنه اقبال الملک

به عرض فرمایند در دیوانخانه

۲۱ شهریور ۱۲۸۴

دارم این طور اخبار کن

باز عیب بودی نامه عفتیک

باز عیب بودی نامه عفتیک

سند شماره ۷، اندازه اصل سند (۱۳x۲۰ سانتیمتر)

اعتماد السلطنه در روزنامه خاطرات مورخ سه شنبه ۶ شعبان می نویسد:

صبح ابلاغی رسید که باید در مجلس شوری حاضر شوم... باز مسئله پول نقره بود. را پورتی در مجلس پریروز نوشته بودند... من و... که نبودیم... امروز حاجی امین السلطنه داد مهر کردیم. حاصل این را پورت این که ضرابخانه کمافی السابق برقرار همانطور باید سکه بزند (اعتماد السلطنه، ۱۰۶۶).

اعتماد السلطنه در یادداشت خود به سایر تصمیمات وزرا مندرج در صورت مجلس (سند شماره ۸) اشاره ای نکرده است.

سند شماره ۸

را پورت روز شنبه سوم شهر شعبان المعظم مجلس مخصوص شورای کبری

بطوریکه در را پورت تلگرافی پنجشنبه غره عرض شده بود امروز در منزل حضرت اسعد والا آقای نایب السلطنه دامت شوکته تشکیل مجلس شده علاوه بر اعضای مجالس سابقه چند نفر از تجار هم حضور داشتند از سوابق گفتگوها و اطلاعات اخیر و معتقدات تجار حرف بمیان آمده لاجرم باتفاق تجار و تصدیق ارکان مجلس مناسب دیدند با اجازه همایونی منع دخول نقره تجارت رسماً اعلان و درین باب بسفراء دول متحابه تذکره متحد المال فرستاده شود و بکل گمرکخانه سرحدی تعلیمات بفرستند همچنین محض امتحان که آیا در شکست مسکوکات نقره اثری خواهد کرد یا نه مسئله تعطیل ضرابخانه هم در آخر رمضان موقوف شد اما برای تکلیف آتیه ضرابخانه و آنچه حالا از همین بدیوان اعلی میرسد چون بعد از این اختیار آوردن نقره و سکه آن منحصرأ بدست دولت می افتد گمان این است که اگر دولت بیشتر منفعت نبرد ضرر نخواهد برد و نیز باید بکل ولایات احکام فرستاده شود که مسکوکات کهنه تا شش ماه از سال نورواج بولی خواهد داشت و میتوانند موافق معمول حالیه بضرابخانه داده پول تازه چرخنی بگیرند پس از ششماه دیگر پول کهنه را صراف و تاجر و کسبه در معاملات قبول نخواهند کرد و هرچه نقره داشته باشد مثل جنس خرید و فروش میشود همین تبدیل و نسخ پول کهنه هم یک چشمه انتفاع ضرابخانه و فائده دولت است. بعلاوه دستگاه سکه که شاید در هر دهکده در کار و این پولهای رشت را بمیان مردم پراکنده میکند متروک و ناموس سکه دولت محفوظ خواهد ماند.

را پورت نایب قنصلگری بغداد نیز با فهرست ثقة الملک و دستخط همایونی در مجلس قرائت شد بیانات نایب قنصلگری چندان صحیح و عمیق نبود. جوابهای سفیر عثمانی هم قدری خارج از موضوع مطلب است لیکن میتوان عرض کرد که امروز با ترقی اشرفی طلا در طهران و فروش آن در بیست و یکهزار و دهشاهی رواج قران در پیش خودمان هم به نسبت دهشاهی و نه شاهی رسیده است. منع زوار چندان مفید و مناسب نیست عمده معاملات تجارتنی است که منع زوار اصلاح نمیشود و شکایت نامه هم بجناب مستطاب مشیرالدوله از تجار کرمانشاهان رسیده بود که در مجلس خوانده شد. امید است شهرت ورود منع نقره مسکوکات نقره ایران را در عراق عرب باصلاح و انتظام بیاورد و ترتیبی در معاملات تجارت پیدا شده از ضرر کلی فارغ و مستخلص کند.

امضاء و مهرهای پشت ورقه را پورت مجلس مخصوص شورای کبری
 نایب السلطنه صدر اعظم یا علی الاعلی صاحب دیوان مخبرالدوله مشیرالدوله غلام خانه
 زاد محمد امین حضور وزیر بقایا نصرالسلطنه وزیر مسکوکات محمد حسن ملک آرا
 نظام الملک قوام الدوله مجدالدوله سردار اکرم.
 دستخط ناصرالدین شاه در بالای ورقه را پورت مجلس:

از همین قرار که وزرا صلاح دانسته اند در نقره عمل مسکوکات و نقره صحیح است مجری دارند ۳۱۱

[۱۳۱۱ ه. ق.]

همزمان با تشکیل مجالس مخصوص دارالشوری جهت رسیدگی به تقلیل بهای
 مسکوک نقره شکایات دیگری مبنی بر تقلب در عیار و وزن مسکوکات نقره رایج در زمان
 وزارت نصرالسلطنه در ضرابخانه دولتی به عرض ناصرالدین شاه رسیده بود. جهت رسیدگی
 به این اتهام فرمان لازم از جانب شاه صادر گردید و امین السلطان را برای نظارت این امر
 به عنوان «محصل» تعیین نمود و به وی دستور داد که وزرا، و رجال و تجار و متخصصین امور
 پولی را برای شرکت در این انجمن اخبار نماید. برای اجتماع دولتمردان و سایرین
 به سبب آزمودن مسکوکات نقره محوطه تکیه دولت مورد نظر قرار گرفت.

در این روز چندین عکس از محوطه تکیه دولت برداشته شده است که هیأت نظار
 متشکل از وزرا و رجال و نیز متخصصینی را که دست اندر کار هستند نشان می دهد. این
 عکسها شواهد و مدارکی گویا از عملیات انجام شده می باشد که از آن روز باقی مانده
 است. از ناصرالدین شاه دستخطی در حاشیه یک عکس به این شرح دیده می شود: «۳۱۱
 [۱۳۱۱ ه. ق.] اوایل یونت ئیل در تکیه دولت تهران امتحان کم و زیاد عیار سکه ضرابخانه
 را می کنند که نصرالسلطنه و حاجی محمد حسن و امین همایون باهم حرف دارند...». شاه
 پس از بردن نام چند وزیر و سایر افراد در آخر می نویسد: «امین السلطنه است محصل
 است...» (بامداد، تاریخ رجال، ۲۳). این مرحله آخر از واریسی به مسائل مسکوکات نقره
 که منتهی به روز تکیه دولت شده است از اهمیت خاصی برخوردار است به طوری که خواهد
 آمد اعتمادالسلطنه نیز با شگفتی بسیار با آوردن این جمله: «امروز روز غریبی است...» از
 آن روز یاد می کند. گفتنی است که از آغاز تشکیل مجلس دارالشوری کبری تا این تاریخ
 که مربوط به واقعه تنزل بهای مسکوکات نقره می باشد انتخاب اعضای مجلس توسط شاه
 همیشه از وزرا و رجال یعنی از یک طبقه خاص دیوانی بوده است و باز هرگاه در موقع لزوم و
 در شرایط بحرانی مجالس مخصوص به فرمان شاه تشکیل گردیده و جلسات آن با درهای
 بسته اداره شده است. اجتماع روز تکیه دولت برای اولین بار برخلاف رسوم جاری یک

حمایت نایب السلطنه فرزندش از نصر السلطنه و سایر دسته بندیها و رقابتها در این مورد مطلع بوده است. ناصرالدین شاه در شرایط موجود با عدم اعتماد دستور رسیدگی به اتهام دولتمرد با سابقه ای را صادر کرده، و وی را برای داوری تسلیم یک محکمه عمومی نموده است. که این اقدام در خور تأمل می باشد.

همان گونه که پیشتر گفته شد در این بخش پایانی نیز سه گفتار از سه خاطره نویس آورده می شود. لازم است اظهارات خاطره نویسان از وقایع تکیه دولت در این جا منعکس گردد. زیرا اشاره به این نوشته های متفاوت و مغایر جهت شناخت افکار و انگیزه های هر یک از نویسندگان در هر دوره از خاطرات آنها واجد اهمیت می باشد.

اعتماد السلطنه در روزنامه روز چهارشنبه ۲۵ شوال ۱۳۱۱ هـ. ق. درباره اجتماع تکیه دولت، با اقبال و گرمی در سخنانی مشروح تصویر کامل و روشنی به این شرح آورده است:

امروز روز غربی است و شایسته این است که افلاً پنج هزار بیت در تفضیل امروز نوشته شود. و ما به اجمال و اختصار می پردازیم. دیشب ابلاغی حاج امین السلطنه نوشته بود که امروز صبح در تکیه دولتی حاضر باشم....

وی سپس درباره افرادی که در تکیه دولت از صاحبان همه گونه مشاغل که در حدود دویست نفر بوده اند صحبت می کند. وی پس از استماع دستخط شاه در متهم کردن نصر السلطنه به تقلب در عیار وزن مسکوکات نقره و رد این اتهام از طرف نصر السلطنه چنین می نویسد:

...آرا بر این قرار گرفت که مقداری پول نقره حاجی محمد حسن و مقداری از پول نقره نصر السلطنه به یک میزان و عدد حاضر کنند تا انکشاف این مسأله شود. بنا شد بروند از بازار پول بیاورند. من گفتم طرفین اگر از مقدمه خبر نداشتند این کار سهل بود اما چون اطلاع دارند احتمال می رود در پولی که از بازار می آورند تدلیس کنند. بهتر این که امین الملک برود از خزانه اندرون یک کیسه پول نصر السلطنه و [یک] کیسه از حاجی محمد حسن بیاورد تا بسنجیم. حضرات حضار این رأی را پسندیده امین الملک اندرون رفته دو کیسه دویست و پنجاه تومان از پول طرفین آورد. اول با ترازو کشیدند. پول نصر السلطنه در دویست و پنجاه تومان دو تومان کسر وزن داشت و پول حاجی محمد حسن تمام بود...

تا این بخش از آزمایش وزنی مسکوکات نقره گفتار اعتماد السلطنه را ناتمام گذاشته و برای مقایسه، گفتار امین الدوله را در همین باره می آوریم. امین الدوله می گوید:

.... و برای امتحان از بازار و دکه صیرفی یک کیسه پول نقره تازه خواستند و از خزانه یک کیسه قران از مسکوکات چند سال پیش آوردند که هر دورا وزناً و عیاراً بسنجند. غش و صحیح و غث و سمین معلوم و ممتاز شود و پرده از روی کار بیفتد... از پیش در بازار سفارش شده بود که سکه های

شکسته و نازک و کم وزن پیدا کنند و کیسه ببندند... از یک طرف امین الملک که به خزانه اندرون رفت از دو قرانیهای حاج محمد حسنی بیرون نیاورد که با پول نصرالسلطنه هم ترازو شود بلکه از کیسه های یک قرانی زمان تصدی امین الدوله برداشت که وزن آن سنگین تر و عیارش سالم بود (خاصرات امین الدوله، ۱۳۷-۱۳۸).

روایت امین الدوله در مورد انتخاب مسکوکات نقره آن چنانی و توزین آنها بدون بازدید کیسه های پول از نوع متفاوت و شمارش تعداد مسکوکات توسط ناظرین و مأمورین مسؤول از جانب شاه بعید به نظر می رسد. برای توضیح ادعای امین الدوله که می گوید برای توزین مسکوکات نقره به جای کیسه های پول زمان حاج محمد حسن از کیسه های یک قرانی دوران تصدی او انتخاب کرده اند. باید به همان قسمت از خاطرات گذشته که مربوط به زمان ریاست وی در ضرابخانه می باشد مراجعه نمود. امین الدوله که در آن تاریخ [حدود سال ۱۲۹۵ ه. ق.] ملقب به امین الملک بوده است درباره تهبه مسکوکات (پول جدید) توسط دستگاه تکمیل شده ای که نواقص آن در سفر فرنگستان توسط وی خریداری شده بود، درباره افکار و گفتار خود چنین می نویسد: «... لکن در باب پولهای ایران در مجالس شوری و در حضور شاه می گفت که سکه دولت و وجوه رایجه مملکت باید در تحت یک قاعده صحیح و مقرون به مناسبات تجارتي و معاملات عمومی محل اعتبار باشد...».

وی در ادامه، به پیشنهادهایی که در بهبود وضع مسکوکات کرده است اشاره می نماید و در آخر به این ترتیب نتیجه گیری می کند: «... چون نفع معلوم و فایده نقدی در این طرح و رأی دیده نمی شد محل تصدیق صرفه جویی نبود و به همین جهت دارالضرب جداً به کار نمی پرداخت» (امین الدوله ۶۹). بنا بر این اعتراف، امین الملک (امین الدوله) در زمان تصدی خود اقدام به ضرب مسکوکات (پول جدید) ننموده است. عیار و وزن مسکوکات نقره زمان ریاست او دارای همان مشخصات مسکوکات دوران میرزا حسین خان مشیرالدوله می باشد که (پشان) مستشار اطریشی عیار و وزن آن را مطابق با عیار و وزن مسکوکات فرانسه در آن موقع تعیین کرده بود و شگفت تر آن که در خزانه کم پول و «خرابه» آن وقت که به نوشته امین الدوله: «از امین الملک وزیر خزانه سندی می گرفتند و به دیوار خزانه اندرون می آویختند معادل آن پول نقد می بردند. تمسکات امین الملکی تالی سبعة معلقات خزانه مخصوص را هم خرابه غیر مرصوص کرده...» (امین الدوله ۱۳۶). کیسه هایی از مسکوکات نقره یک قرانی ۱۶ سال قبل هنوز باقی مانده بود. امین الدوله به شرح وقایع تا همین جا از امتحان وزن مسکوکات نقره در نوبت اول اکتفا کرده است. وی درباره قسمت عیار سنجی با آوردن این مطلب: «یهودیان قال گر نیز به مقتضای حرفت و جنسیت

به اشارات حاج محمد حسن کار می بستند». گزارش خود را ناتمام می گذارد. در حالی که به قول اعتمادالسلطنه، امین الدوله در هر دو قسمت آزمایش به طور دقیق نظارت داشته و کاملاً فعال بوده است.

بنا بر این مشاهدات اعتمادالسلطنه را از آن جایی که قطع شده است ادامه می دهیم. وی پس از اشاره به اعتراض نصرالسلطنه در مورد اوزان مسکوکات می نویسد:

من [اعتمادالسلطنه] دوباره گفتم با امین الملک دو نفر دیگر بروند از خزانه باز پول بیاورند تا رفع شبهه شود. امین الملک هم بدون تغییر در کمال ملامت و آرامی دفعه ثانی با امین الدوله و صاحب دیوان و جمعی دیگر مجدداً به خزانه اندرون رفته این دفعه شش کیسه پول آوردند، هر کدام دو بست و پنجاه تومان، سه کیسه از پول حاجی محمد حسن و سه کیسه از پول نصرالسلطنه وزن کردند همان طور کسر داشت... .

جالب ترین گفتار اعتمادالسلطنه درباره امین الدوله در ارتباط با سنجش عیار مسکوکات می باشد. وی با بیانی دوستانه توأم با ستایش از پیگیری و استقامت امین الدوله به خصوص در این امتحان حساس و فنی به این ترتیب یاد می کند:

«... بنا شد قال بگذارند... امین الدوله سه ساعت تمام پهلوی کوره و زغال رو به روی آفتاب ایستاد از پول طرفین بیست تومان قال گذاشتند. در بیست تومان نصرالسلطنه کسر عیار پنج مثقال بود بعد که حساب نمودند... تقلب شده بود». سپس اعتمادالسلطنه نتیجه آزمایشات را ذکر می کند: «صورت مجلس نوشتند و همه مهر کردند... نصرالسلطنه نمی خواست مهر کند. من به حاجی امین السلطنه اشاره کردم که به مهر آن لازم است... آخر حاجی امین السلطنه مهراند».

پایان، اظهار نظر اعتمادالسلطنه در مورد اجلاسیه عمومی در تکیه دولت چنین است: «خلاصه من در ایران گمان نمی کنم که همچنین مجلس به این دقت و صداقت تا به حال منعقد شده باشد» (اعتمادالسلطنه، ۱۰۸۶-۱۰۸۷).

در این جا خاطرات مهد یقلی هدایت (مخبرالسلطنه) به عنوان شخص سوم نیز آورده می شود. مخبرالسلطنه می نویسد: «... در تکیه دولت مجلس کردند پدرم هم به امر ناصرالدین شاه حضور داشت صنیع الدوله و نگارنده هم بودیم. قدری دورتر از جمعیت نشسته مراقب عملیات...». مخبرالسلطنه درباره قسمت اول که سنجش وزنی مسکوکات است و ظاهراً کار آسانی به نظر می آید ساکت مانده است. اما درباره قسمت دوم که تعیین عیار بوده و کاری تخصصی ست بدون ارائه دلایل فنی، کارشناسان یهودی را متهم کرده می گوید: «یهودها به تدا بیری که دارند عیار سکه امین الضرب را چربانند...» (بامداد، تاریخ رجال، ۱۸).

تاریخچه شهر کاشان
در دوره ساسانیان
و سده اول هجری
میلادی

پل کاشان

تاریخچه شهر کاشان
در دوره ساسانیان
و سده اول هجری
میلادی

تاریخچه شهر کاشان
در دوره ساسانیان
و سده اول هجری
میلادی

تاریخچه شهر کاشان
در دوره ساسانیان
و سده اول هجری
میلادی

جلسه مرکب از وزیران و رجال و مخلصین در تکیه دولت برای رسیدگی به شکایات دربارهٔ تقلاب در عیار و وزن مسکوکات نقره.
دستخط ناصرالدین شاه در دو طرف تصویر دیده می شود.

مطرح ساختن چنین اتهامات و قبول این گونه سخنان متفاوت و متناقض از طرف سه تن نویسنده خاطرات ساده نمی باشد. درباره علیقلی خان مخبرالدوله علاوه بر این که در سند شماره ۳ گفته شده است: «کتابچه هم نصرالسلطنه نوشته بود که توسط جناب مخبرالدوله به ملاحظه مجلس رسید». شرح دیگری در این رابطه از سند سی و نهم کتاب پنجاه نامه تاریخی ابراهیم صفائی آورده می شود.

حاجی محمد حسن امین دارالضرب در گزارش خود به امین السلطان صدراعظم در ۱۳۱۳ هـ. ق. از کلیه مراجعی که نصرالسلطنه با آنها کترات بسته بود تا پول سیاه ساخته شده را از فرنگستان بیاورند نام می برد. وی درباره مخبرالدوله چنین می نویسد: «به علاوه از جناب جلالت مآب وزیر علوم [علیقلی خان مخبرالدوله] کترات بستند که در کارخانه جناب صنیع الدوله [فرزند مخبرالدوله] بسازند. در عرض شانزده ماه چهار صد هزار تومان پول سیاه سکه نمودند و متفرق به خرج دادند».

در آخر ناگفته نماند که صورت مجلس تکیه دولت در بین اسناد امین السلطنه که به حکم شاه محصل رسیدگی به شکایات از نصرالسلطنه بوده است دیده نمی شود. ناصرالدین شاه این گزارش را چون اوراق مهم دیگر مانند قرارداد رویتر، امتیازنامه رژی و تنباکو و... نزد خود در کتابخانه سلطنتی نگاه داشته و به امین السلطنه برنگردانیده است. واشنگتن، دی. سی.

یادداشتها و مآخذ

- ۱- امین الدوله میرزا علی خان، خاطرات سیاسی، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، تهران ۱۳۴۰ ص ۵۷ - ۵۹، ۱۳۸-۱۲۷.
- ۲- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان، روزنامه خاطرات، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۵۰ ص ۱۰۵۷-۱۰۶۱، ۱۰۶۳، ۱۰۶۶، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷.
- ۳- ملک آرا، عباس میرزا، شرح حال، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران، ۱۳۲۵ ص ۱۹۰-۱۹۱.
- ۴- هدایت (مخبرالسلطنه)، حاج مهدیقلی، خاطرات و خطرات، تهران، ۱۳۳۷.
- ۵- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان، جلد سوم، منتظم ناصری به تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی، ۱۳۶۷، تهران ص ۱۹۷۱، ۱۹۹۲، ۱۹۹۳، ۲۰۳۲.
- ۶- فرهاد معتمد، محمود، سپهسالار اعظم، جلد اول، ۱۳۲۵ تهران، ص ۱۲۶، ۱۸۸.
- ۷- آدمیت، فریدون، اندیشه ترقی و حکومت قانون، ۱۳۵۱، تهران (اسناد سپهسالار)، ص ۳۱۲-۳۱۶، ۴۵۴-۴۵۵.
- ۸- مجله بانک ملی ایران، فروردین و اردیبهشت سال ۱۳۴۱، شماره ۲۴۱ و ۲۴۲ ص ۱.
- ۹- بامداد، مهدی، شرح حال رجال ایران، تهران ۱۳۴۷، ص ۱۷-۲۲ (شرح حال محمد ولیخان نصرالسلطنه) عکس روز تکیه دولت، ص ۲۳.

۱۰- ناطق، هما، بازرگان در داد و ستد با بانک شاهلی و رزی و تنباکو، پاریس، ۱۳۷۱.

* نیلان نیل (سال مار)، سال ششم از سالهای دوازده گانه ترکی.

* نام وزارت مسکوکات را محمد حسن خان اعتماد السلطنه برای اولین بار در روزنامه خاطرات خود روز پنجشنبه ۱۵ شوال ۱۳۱۲ ه.ق. ص ۱۱۴۴ آورده است. از مهر محمد ولی خان نصر السلطنه در پشت سند شماره هشت به تاریخ سوم شعبان ۱۳۱۱ ه.ق. چنین بر می آید که تغییر نام ضرابخانه دولتی به وزارت مسکوکات و تبدیل عنوان ریاست ضرابخانه به وزیر مسکوکات در زمان تصدی وی انجام شده است.

* نام چند تن از مورخین و نوشته های مغایر و غیر واقع آنها درباره تاریخ ضرابخانه که بدان اشاره شد چنین است: ابراهیم صفائی در شرح حال میرزا علی خان امین الدوله در کتاب رهبران مشروطه، ص ۶۹ می نویسد: «پس از مراجعت شاه و فوت معیر الممالک [اشاره به برگشت ناصرالدین شاه از سفر اول فرنگستان و وفات دوستعلی خان معیر الممالک در این سال، ۱۲۹۰ ه.ق.] کار ضرابخانه را به میرزا علی خان امین الملک واگذار و به سعی او ضرابخانه مجهز و منجصر دولتی ایجاد و با حضور شاه افتتاح گردید و ضرب سکه های قشنگ و ظریف طلا و نقره آغاز شد (۱۲۹۲ ه.ق.)...». همو در کتاب پنجاه نامه تاریخی، سند سی و نهم ص ۱۴۳، در زیر نویس نامه بدون تاریخ محمد حسن امین الضرب به امین السلطان که تاریخ اشتباه ۱۳۱۰ ه.ق. برای سند تعیین کرده و صحیح آن (۱۳۱۳ ه.ق.) می باشد، نوشته است: «ضرابخانه ایران در ۱۲۹۳ ه.ق. به دستور ناصرالدین شاه زیر نظر آقا ابراهیم امین السلطان دائر شد...» که تاریخ هر دو نوشته صحیح نیست.

* مهدی بامداد در کتاب شرح حال رجال ایران، در شرح حال محمد حسن امین الضرب درباره تاریخ ضرابخانه، نوشته است: «از سال ۱۲۹۶ قمری که آقا ابراهیم امین السلطان... بنای ضرابخانه و ضرب مسکوکات را به طرز جدید به دستیاری پخن [پشان] نام اتریشی ایجاد و دایر نمود...» (ص ۳۵۰-۳۵۱). به این ترتیب مهدی بامداد مدت پنج سال سابقه ضرابخانه را نادیده گرفته است.

* علی اصغر شمیم در کتاب ایران در دوره سلطنت قاجار، در ص ۱۴۳ می نویسد: «... سرانجام در سال ۱۲۹۴ هجری کارخانه ضرب سکه و قالب گیری در تهران دایر شد و چون محمد ابراهیم امین السلطان رئیس ضرابخانه...». برخلاف این گفته در ۱۲۹۴ ه.ق. امین الملک (امین الدوله) ریاست ضرابخانه را داشته و آقا ابراهیم امین السلطان در سال ۱۲۹۶ ه.ق. مسئول ضرابخانه بوده است.

* مرتضی راوندی در کتاب تاریخ اجتماعی ایران، جلد پنجم ص ۴۸۲ با عنوان «ضرب سکه» مطالبی بدین شرح بیان می کند: «... ظاهراً شاه [ناصرالدین شاه] در اردیبهشت ماه ۱۲۷۵ شمسی (۱۸۹۶ میلادی) میزان مال الاجاره [ضرابخانه] را از صد و پنجاه به دو صد هزار تومان افزایش داده بود. اجاره داران هم تقاضا کردند که ضرب سکه مسین به میزان غیر محدود به آنها داده شود در نتیجه پول مسی، به تدریج رو به تنزل گذاشت... شاه در بازار، تنزل مصنوعی ایجاد می کرد...» او پس از اشاره به دادن مالیات توسط مردم که اجباراً: «به جای یک قران پول نقره دو قران پول سیاه پیردازند...» نتیجه می گیرد که این مالیات به صورت دوبرابر پرداخته می شد. راوندی در ادامه می گوید: «بالاخره در نتیجه اعتراض مردم معیر الممالک که از ضرابخانه سوء استفاده کلانی کرده بود معزول و اعتضاد السلطنه به جای او منصوب شد. در همین اوان پشان آلمانی را برای اصلاح وضع ضرابخانه استخدام کردند. او می خواست مسکوکات را اعم از طلا و نقره و مس به سیستم اعشاری سکه زند... ولی دولت زیر بار نرفت و پشان به کشور خود مراجعه نمود...». در این جا باید گفته شود که هیچ یک از نظریات راوندی درست نیست. چنان که ملاحظه کرده اید در تاریخ ضرابخانه که نویسنده به استناد مدارک و اسناد تنظیم کرده است نوشته های مورخین نام برده در بالا و سایرین تصحیح شده است. در این نتیجه گیری اگر به کار بردن عبارت: «مشت نمونه خروار است» در جمع گفته های این مورخین و تعدادی دیگر اغراق آمیز به نظر برسد ولی به راستی می توان گفت که تألیفات آنان شتاب زده، بدون تحقیق و تأمل لازم تاریخی ست. آنان با عدم توجه به احساس مسؤولیت سنگین خود به تدوین این مرحله از تاریخ ایران اقدام کرده اند.